Валерій Солдатенко

Народився 13 квітня 1946 р. в м. Селідово на Донеччині. Закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (1970). Працював на викладацькій роботі, старшим науковим співробітником Інституту історії партії, завідувачем відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Членкор НАН України, доктор історичних наук, професор. З липня 2010 року Голова Українського інституту національної пам'яті. Опублікував понад 500 наукових праць, з них 17 індивідуальних монографій з проблем суспільно-політичного, національно-визвольного руху в Україні перших десятиліть XX ст., національного державотворення. Лауреат Міжнародної премії ім. В. Винниченка та НАН України.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 РОКУ. СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Практично з моменту підписання договору між Українською Народною Республікою і Другою Річчю Посполитою (квітень 1920 р.) і досьогодні точаться дискусії як про передісторію його появи наукові і політичні дискусії його сутності, а, головне — наслідки. Природно, що започаткували їх учасники подій[1].

Згодом важливий історичний епізод знаходив інтерпретації як у працях, присвячених громадянській війні, воєнним інтервенціям в цілому[2], так і в дослідженнях подій регіонального, українського масштабу, хронологічно позначених безпосередньо 1920 роком[3]. Відповідно до класового підходу, концептуальним версіям надавалося соціального забарвлення: «Війна з буржуазно-поміщицькою Польщею», «Розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі» тощо[4]. Власне, фабула зводилася до того, що черговим походом проти радянських республік, організованим міжнародним імперіалізмом, у першу чергу Антантою, стала агресія Польської держави[5]. Договір С. Петлюри з Ю. Пілсудським, дії державного проводу

УНР, звичайно, рішуче засуджувалися, особливо запроданство Східної Галичини й Західної Волині.

В Польщі, природно, також не бракувало спроб дати оцінку того, що сталося в 1920 р. Головний інтерес зводився до з'ясування причин невдач східного походу та його наслідків для внутрішньополітичного й зовнішньополітичного становища Речі Посполитої[6]. На перший план висувалася концепція зіткнення двох світів — старого (буржуазного) і нового (соціалістичного), у якому на вістря війни було спільно висунуто слухняного сателіта Польщу. За такої версії, вільно чи невільно, роль власне українських чинників, як підпорядкованих глобальним розрахункам і процесам, похідних від них, применшувалася. І хоча театр воєнних дій розгортався на теренах України, вони більше вписувалися в загальну концепцію боротьби світової революції проти всесвітнього капіталізму.

В емігрантській літературі у міжвоєнний час продовжували «ламатися списи» навколо оцінки Варшавського договору. При цьому автори нерідко стояли на полярних позиціях, не зупиняючись перед маніпулюваннями історичним матеріалом, лише б довести зверхність власної точки зору. Науковість відходила на другий план[7].

У сучасній Україні вивчення подій під кутом зору війни (як зовнішньої агресії) намагаються здебільшого уникати. Превалюють концепції, згідно з якими Директорія УНР на чолі з С. Петлюрою у контексті продовження боротьби проти радянської влади в Україні (тобто внутрішньої, громадянської війни) знайшли в особі поляків підмогу. Щоправда, останні виявили непослідовність, нестійкість, що привело українську справу до поразки[8].

Так, зрештою, війна у деяких авторів трансформується на діаметрально-протилежну сутнісну кваліфікацію. Подібно вчинили Б. Гудь і В. Голубко, а за ними й О. Калакура, який відповідний параграф монографії найменував «Польсько-українське порозуміння»[9]. До схожих схем тяжіють і автори, які ставлять за мету не лише всіляке виправдання, а й неодмінне звеличення ролі С. Петлюри в дуже складній і суперечливій історичній акції (про це дещо нижче, при предметному розгляді фактів, подій, документів). Розвиток логіки у позначеному напрямку приводить і до всуціль позитивної оцінки ролі Ю. Пілсудського в українсько-польських стосунках[10].

Тож значну низку аспектів непростого досвіду 1920 року варто відтворити начебто заново, намагаючись не збочити до котрогось із полюсів під впливом новітньої політичної кон'юнктури.

При достатньо поширеній уяві, що історію творять маси, а особистість має найбільший шанс вплинути на перебіг подій за глибокого усвідомлення векторів народних рухів, нерідко трапляються й епізоди, фази суспільного розвитку, коли на перший план виходять суб'єктивні прагнення, дії харизматичного політичного діяча. Саме таку роль виконав у 1920 р. у вітчизняній історії Голова Директорії УНР, Головний отаман її військ С. Петлюра.

Болісно переживаючи поразки 1919 р., С. Петлюра непогамовно прагнув реваншу. І передусім, та й, мабуть, понад усе його турбувало, де знайти ті сили, які повернули б йому особисту владу бодай над якоюсь частиною України. Ні конструктивної програми державотворення, ні проектів соціальних перетворень не передбачалося. Принаймні вони не були публічно запропоновані суспільству. Весь смисл розрахунків і комбінацій підпорядковувався одній меті — знищити ненависну радянську владу, котра кваліфікувалася як абсолютно чужа природі української нації, що силоміць була насаджена в Україні за допомогою російських багнетів. Ті ж, хто в Україні сприяв зміцненню більшовицького режиму, оцінювалися ніяк не інакше, як підлі зрадники національної справи, посібники іноземних поневолювачів українства.

Знищити владу супротивника можна було лише збройними зусиллями, лише війною, в якій можливі як перемоги, так і поразки. А що таке воєнні перемоги й поразки? Це ж загибель тисяч, десятків тисяч не лише суперників, ворогів, а й прибічників, соратників, друзів. І багато, дуже багато — ріки і моря крові. Причому нерідко і немало випадкової, безневинної. І, значить — невідворотні прокльони, жадоба помсти тим, хто відігравав керівну роль у громадянській війні. Мабуть, нікому з подібних особистостей ніколи не вдавалося уникнути такої незаздрісної долі навіть після припинення військових дій. З плином часу вчорашні герої неодноразово перетворювались у суспільній свідомості досить значного відсотка населення на злочинців і — навпаки.

Чи усвідомлював це Голова Директорії, Головний отаман? Можна допустити, що не міг не усвідомлювати або, можливо,

інстинктивно не вгадувати, розмірковуючи над своїми планами після повернення на Батьківщину. Але він відкидав сумніви й нестримно прагнув боротьби.

Перебування С. Петлюри у Варшаві, куди він прибув 7 грудня 1919 року і вже 9 грудня зустрівся з Ю. Пілсудським, комфортним назвати важко. У повітрі буквально носилась ворожнеча поляків до українців, які «посміли» зайти «так далеко», що спробували заснувати державність на землях Східної Галичини й Західної Волині — «на віковічних польських теренах».

О. Доценко, колишній ад'ютант С. Петлюри, у «Літописі Української Революції» наводить численні факти про польський терор на українських землях у грудні 1919 р. — січні 1920 р. та й пізніше. У коментарях майже в кожній фразі не обходиться без термінів — «лютування поляків», «грабежі», «жорстокість», «знущання», «здирства і насильства польські», «польська воєнна вакханалія» тощо[11].

І. Мазепа також ділиться численними враженнями, суть яких зводиться до формули: «...поляки поводилися на наших землях, як окупанти»[12]. Він, зокрема, наводить зміст інформації, одержаної від Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка, про становище в Кам'янецькому районі: «Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію у свої руки. Почалися організовані реквізиції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вивіски наказано перемалювати на польські. Нарешті польський місцевий комендант Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Кам'янець і цілий Кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

Оповідаючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві уживають усіх заходів для усунення цих польських „порядків", але покищо наслідків не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по-своєму»[13].

Навіть С. Петлюра, перебуваючи у Польщі «в гостях», змушений був звернутися до Ю. Пілсудського з меморандумом. Лідер УНР мало не в кожному абзаці запевняв «пана Начальника

Польського Панства» у пошані й любові до поляків і принизливо прохав припинити їхні свавілля, терор щодо українців[14].

Та Голова Директорії (втім, останньої не існувало — залишився один «директор») усвідомлював, що ситуація набагато скрутніша. Поляки чинили в Західній Україні так, як хотіли, бо відчували себе там повновладними господарями, не збиралися ні на кого зважати, реагувати на будь-чиї протести, заперечення, прохання. І С. Петлюра знав, що він не лише не в силах того змінити, а й має, зрештою, погодитися з такою поведінкою Польщі. Причому, не лише через безсилля. Він йшов до того, щоб опинитися, по суті, заручником власної лінії поведінки.

У своєрідну ідеологічно-дипломатичну й політичну пастку С. Петлюра почав потрапляти ще з кінця 1918 року, коли йому російські офіцери-штабники нав'язали стратегію, за якою єдиним можливим союзником відроджуваної УНР може стати лише Антанта. Проте треба було бути абсолютно нетямущим функціонером, щоб з перших же контактів з антантівськими колами не зрозуміти, що за порозуміння з ними доведеться платити неймовірною ціною. Зовсім нереальними були б сподівання, що Антанта відступить від підтримки планів відродження єдиної і неподільної Росії, до реалізації яких могутньо підготувався білий рух, і, водночас, відмовиться від ідеї «Великої Польщі», неодмінною складовою якої завжди вважалася і Західна Україна.

Вибираючи «з двох зол менше», Головний отаман психологічно з перших місяців 1919 року був готовий до того, щоб принести у жертву Східну Галичину з її переважно українським населенням. 27 лютого він зустрівся з представниками антантівської місії генерала Бертелемі, що прибули з Варшави до Ходорова на переговори щодо лінії розмежування УГА і польської армії. Французький дипломат висунув ультимативну вимогу припинити наступальні дії проти Польщі й запропонував проект перемир'я, за яким від України відходила більша частина Галичини зі Львовом та усіма нафтоносними районами Волині. С. Петлюра визнавав, що антантівські функціонери обрали бік Польщі, що їхня пропозиція «не відповідала в цілому інтересам галичан»[15]. Та це не зупиняло Головного отамана. «Але я настоював на прийнятті її, — роз'яснював він генерал-хорунжому М. Удовиченку, — бо цим досягли б ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливості ство-

рити бази для підвозу амуніції з Європи і в) оперлися б фактично на Європу в нашій боротьбі з більшовиками — себто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умовини, хоч я їх і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Галицька Армія потерпіла поразку»[16].

Наведений витяг з листа С. Петлюри прикметний з багатьох точок зору. Наприкінці лютого 1919 року йшли активні переговори з представниками інтервентів в Одесі та Бірзулі і Головний отаман недвозначно давав знати партнерам, що він і його прибічники готові на величезні поступки.

Звертає на себе увагу й «попередження» галичан «про корпус Галлера». Тут виразно проглядає «масонський почерк». Саме у цьому зв'язку В. Савченко зауважує: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку»[17]. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею — і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі[18].

«Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої „масонської республіки". Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 року став С. Петлюра[19]. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів — тих, хто групувався навколо його суперника — С. Моркотуна, уособлюваних ним сил в Україні, які ще восени 1918 року стали на шлях відродження єдиної і неподільної Росії.

Відмова галичан від наполегливих пропозицій С. Петлюри, незважаючи на «попередження» «про корпус Галлера», звісно, перешкоджала здійсненню планів Головного отамана, зривала їх. Так, прямою реакцією на ситуацію в українському таборі стала телеграма голови місії Вищої ради Паризької мирної конференції у Варшаві Ж. Нуланса в Париж. У ній, зокрема, говорилося: «Український уряд наполягає на проведенні в Одесі переговорів з представниками союзників з питань

військового співробітництва та визнання України Антантою… За будь-яку ціну слід перешкодити методом тиску на угорський уряд постачанню українській стороні зброї та боєприпасів, які обмінюються на нафтові продукти за маршрутом Мокай–Стрий. Нарешті, заборона ввозу товарів в Україну до того часу, поки вона не підкориться волі Антанти, могла б бути також дійовим засобом проти України…»[20].

Абсолютна непоступливість антантівських місіонерів не зменшила бажання С. Петлюри досягти угоди з ними. Навпаки, вона привела до готовності йти на нові поступки, як на переговорах в Одесі, так і з польською стороною (контакти тут практично не припинялися упродовж усього 1919 року, а місії змінювали одна одну). І чим безнадійнішою виглядала перспектива допомоги УНР з боку Антанти, тим більше С. Петлюра відчував залежність від загалом єдиного можливого рятівного «польського чинника».

І зрештою, не можна пройти ще повз один момент. Спливло трохи більше місяця після проголошення Акту Злуки 22 січня 1919 року, однак член Директорії, чий підпис стояв під Універсалом соборності, виявляє готовність не рахуватися з його сутністю. І про УГА Головний отаман говорить без співчуття і не як про підпорядковану собі (бодай формально) формацію, а як про щось чужорідне — він попереджав про корпус Ю. Галлера, та його не послухали, ось Українська Галицька армія й зазнала поразки (за сказаним мало не вчувається «Не послухали — то й маєте!»).

З кожною новою місією, які надсилав С. Петлюра до Ю. Пілсудського, а також під час таємних зустрічей з емісарами від останнього[21], український діяч дедалі прив'язував себе до «польської колісниці». Офіційна Варшава поводилася неприступно щодо проблеми Східної Галичини й Західної Волині. В. Курдиновський навіть уклав у травні 1919 року договір з главою польського уряду І. Падеревським, який обіцяв Польщі широкі територіальні уступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч)[22]. Домовленості В. Курдиновського, котрий начебто перебільшив свої повноваження, були дезавуайовані урядом України. Проте вони погіршили й без того складні взаємини УНР і ЗУНР, а поляки успішно використовували текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання приналежності Східної Галичини до Польщі.

У вересні для переговорів з польським урядом до Варшави вирушила українська делегація на чолі з міністром закордонних справ України А. Лівицьким. І хоча тодішній голова Ради народних міністрів І. Мазепа стверджував у своїх спогадах, що ніхто не збирався заключати договору «коштом Галичини»[23] й не давав відповідних інструкцій, справа саме до цього й посувалася. А Голова Директорії й Головний отаман лише відтягував невідворотну згоду на польські вимоги, оскільки змушений був рахуватися із потенціалом УГА. Без неї С. Петлюра давно б втратив будь-яку надійну опору в Україні.

Тому, наприклад, як обережне зондування реакції на ймовірний крок може розглядатись заява чергового місіонера до Варшави П. Пилипчука, оприлюднена 23 серпня 1919 року польськими газетами, про незацікавленість уряду УНР у справах Східної Галичини. Можливо, то була й провокація польських журналістів, що свідомо перекрутили слова дипломата[24]. Однак не виключений і досить поширений у дипломатичній практиці ефект «випробувальної кулі» (з відпрацьованими наперед наступними атрибутами публічних спростувань, відкликанням посланців тощо).

Саме в серпні 1919 року, напередодні делегування місії П. Пилипчука до Варшави, С. Петлюра вперше особисто звернувся з листом до Ю. Пілсудського, в якому наголошував, що «стає очевидною конечність певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби…»[25].

Варто звернути увагу на те, що писалося це в момент істотного напруження стосунків у соборному таборі, маневрів керівництва Української Галицької армії, спрямованих на пошук шляхів порозуміння з денікінцями. Природно, ці мотиви набули ще більшої гостроти на жовтень 1919 року, коли до Польщі було споряджено надзвичайну дипломатичну місію на чолі з міністром закордонних справ А. Лівицьким. Крім нього, до складу місії ввійшло ще 4 наддніпрянці — Л. Михайлів, П. Понятенко, Б. Ржепецький, П. Мшанецький і 3 галичанина — С. Вітвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський.

З перших же зустрічей польська сторона зайняла неприступну позицію щодо Східної Галичини, Холмщини й Підляшшя, перетворивши це питання на висхідне і ключове в переговорах[26]. Безперечно, С. Петлюру інформували про ультимативну, що межувала з неприкритим шантажем, поведінку поляків

(А. Лівицький регулярно надсилав Голові Директорії листи). За цих обставин достатньо промовистими виглядають його слова з листа до А. Лівицького від 11 листопада: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен. 5000 пар чобіт і шинелей, 5000 рушниць з набоями нас могли би врятувати! — в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати — дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею»[27].

У цьому листі, як і в попередньому — від 30 жовтня 1919 року[28], С. Петлюра вимагає прискорення досягнення домовленостей з Варшавою. Хіба що до старих додались нові мотивації. Голова Директорії повідомляє А. Лівицького про заключення угоди командування УГА з А. Денікіним. У цьому світлі значно зрозуміліше й визначеніше виглядають слова жалю з приводу того, що інтенсивних переговорів з поляками не велося раніше. А емоційні фрази про порятунок виглядають як пряма директива на згоду з польськими вимогами. Адже весь попередній досвід спілкування з польськими партнерами свідчив, що зі своїх позицій вони не зійдуть ні за яких обставин. Тож якщо мова зайшла про те, що треба рятуватись (зі знаками оклику), ясно — вже не до обстоювання вимог, не до турбот про «збереження обличчя» тощо.

15 листопада 1919 року (на той час перехід УГА в денікінський табір став незворотним, доконаним фактом) на спільному засіданні Директорії й уряду було зроблено ще один рішучий крок назустріч Польщі. Якщо вірити С. Литвину (в новітньому виданні збірника документів про діяльність Директорії й уряду відповідного документа чомусь немає), було ухвалено: 1) визнати необхідним дати згоду на встановленні лінії кордону між УНР та РПП по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Стир. Зазначений кордон є той максимум, на який може піти уряд; 2) щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в аграрній справі принципу власності, то визнали можливим лише заявити, що остаточне рішення принципових засад, на яких має бути проведено аграрну реформу, належить лише Парламенту[29].

Отже, С. Петлюра і його оточення остаточно прийшли до необхідності прийняття польських вимог (лінія Бертелемі —

«максимум») як основи для розбудови дальших стосунків між двома державами. Єдиною «прикрістю» залишалася суспільна думка українства, яке з тривогою і неприхильністю сприймало повідомлення про запопадливі пошуки порозуміння з поляками, про сутність угод, які з ними підписувались українськими представниками.

Етапною, а разом із тим і такою, що спричинила безліч запитань, стала декларація від 2 грудня 1919 року, яку подала місія А. Лівицького польському уряду. ЦК УСДРП навіть присвятив з'ясуванню її сутності окреме засідання 29 січня 1920 року, й А. Лівицькому довелося вислухати чимало критичних закидів, на частину яких він не зміг дати задовільних відповідей. Суть декларації полягала, за М. Шаповалом, у цілій низці пунктів:

«а) межі УНР встановлюються по Дністру, Збручу і через Волинь,

б) УНР зобов'язується предоставити у себе права полякам, які поляки для українців установлять у Польщі,

в) остаточне вирішення земельної справи на Україні належатиметься Укр. Установчому Парляментові, а до того часу юридичне положення польських поміщиків на Україні регулюється на підставі осібного погодження між укр. і польським Урядами,

г) УНР бажає нав'язати якнайтісніші економічно-торговельні стосунки з Польщею на підставі взаємності.

Від Польщі ж уряд УНР жадає:

а) Признання УНР незалежною і самостійною, підтримки укр. справи перед иншими державами та заключення передовсім договорів і конвенцій торговельного, військового та консульського характеру,

б) для утворення доброї атмосфери у відносинах — вимагає негайного вирішення долі тих українців, які з політичних причин конфіновані, інтерновані або арештовані Польщею,

в) допомоги УНР в боротьбі з ворогами — зброєю, амуніцією і т. и.,

г) перепускати через Польщу на Україну українських полонених, грошові знаки, військове знаряддя, одіж і т. и.»[30].

Те, про що стало відомо українським політичним і військовим діячам, викликало не лише питання, але й відверте невдоволення.

Між тим, на декларацію української місії було одержано відповідь польської сторони: «Представлені жадання будуть сповнені. Вже тепер завдяки добрій волі Панів зможемо перейти до цілком щирої співпраці. Те, що Пани вчинили, буде міродайним не лише для обох зацікавлених народів, але і для закордону»[31].

Відомий і зміст (основні тези) листа А. Лівицького до С. Петлюри від 2 грудня 1919 року: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем; перед цим я скликав нараду з 30 осіб, яка одноголосно висловилась за підписання деклярації; на нараді були і представники буржуазних партій; скликав я їх для того, щоб в майбутньому українська буржуазія не обвинувачувала сучасного правительства в "зраді". Бачився з Пілсудським, який згоден на розташування нашого війська в районі Шепетівка–Полонне. Згоден на формування півофіційним способом; рекомендує, щоб це було доручено особі не нижче підполковника генштабу. Я назвав Юнакова, Сальського, Петрова. Йому найбільш сподобалась кандидатура Сальського. Поляки дізналися про повноваження Макаренка і це їм не подобається. *Вони категорично висловились за те, щоб вся повнота Верховної Влади належала тільки Вам.* У Кам'янці все гаразд. Адміністрація вся наша, з поляками установили якнайкращі відносини. Я глибоко певен, що ніколи у нас не було ліпших перспектив, як зараз, і т. и.»[32].

Підсумовуючи значення всіх відомих йому документів, М. Шаповал констатує: «...керівники УНР були надто непоступливі, коли чогось вимагали українські маси, але дуже легко йшли на поступки польській шляхті. Вони «не турбувались, що скаже українське селянство і робітництво, але запобігливо втягали в свою аферу представників укр. буржуазії, щоб вона їх колись не обвинувачувала за "зраду". Дрібна буржуазія легко уступає великій, але безоглядно непримирима до трудових мас»[33].

На адресу С. Петлюри й А. Лівицького, що діяв від імені Голови Директорії, посипалися докори, висловлювалися критичні зауваги навіть у провідних колах українства. Так, на засіданні ЦК УСДРП в Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 року (за участі І. Мазепи, А. Лівицького, М. Шадлуна, І. Романченка) І. Мазепа поставив питання: «Як могло статися, що наша місія

подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду?»[34]

А. Лівицький виправдовувався: «Мені довелося пережити багато неприємного в зв'язку з підписанням декларації 2 грудня. Я був примушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та у Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28 жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишилось майбутньому українському парламенту. Рівночасно наші представники ставили питання про конечність признання Польщею самостійности України та про зміну режиму на окупованих поляками українських землях»[35]. Поляки відкинули цю декларацію як таку, що не відповідала польським інтересам. Їх делегація вимагала, щоб в декларації було зазначено про державні кордони між Україною і Польщею, про негайне упорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людности на Україні. Підкреслювалось, що Східна Галичина має належати до Польщі.

Після листопадової катастрофи українського фронту поляки почали ультимативно вимагати врахування їхніх умов, інакше взагалі загрожували припинити всі контакти з місією УНР. «В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації, — пояснював А. Лівицький. — Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати.

Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проект декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проект перевищував уповноваження нашого уряду»[36]. Тому А. Лівицький негайно виїхав до уряду за новими директивами. Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд вже виїхав із Старокостянтинова в невідомому напрямі на схід. Повертаючись назад до Варшави, він вирішив порадити-

ся з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком у Львові. Обидва, разом із В. Старосольським і М. Ковалевським, висловились за те, щоб негайно подати декларацію зазначеного змісту. В Тернополі за те ж висловилися представники есерів А. Степаненко, В. Кедровський і П. Христюк.

У Варшаві А. Лівицький провів нараду для обговорення проекту декларації. В ній взяли участь міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзин (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.). Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловилися за негайне підписання декларації.

Того ж дня А. Лівицький і подав польському уряду українську декларацію згаданого вище змісту. «Звичайно, уряд може не апробувати деклярації 2 грудня. — Заключав український дипломат. — Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без опертя на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіним коштом Наддніпрянської України, то нам у цій ситуації, що утворилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хоч би в межах Наддніпрянської України»[37].

Не треба володіти навичками розшифровки «хитромудрих» дипломатичних формул, щоб зрозуміти: українська сторона погодилася на союз з поляками коштом Західної України, мотивуючи свою моральну позицію, окрім іншого, «зрадою УГА».

Роз'яснення А. Лівицького не вповні задовольнили учасників наради і від їхнього імені Голова Ради народних міністрів констатував: «Коли я їхав до Кам'янця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання деклярації 2 грудня. Всі ми жили там, в запіллі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба об'єднати та реорганізувати наші розпорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли б вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання деклярації 2 грудня мене дуже занепокоїв. Адже це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми

там працюємо ввесь час в напрямі обєднання обох армій. Тепер над цією справою, очевидно, треба поставити хреста. Та й по суті я не поділяю оптимізму Лівицького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використовуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в якім разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції. Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки, припинення руху їхнього війська на схід»[38].

Сам Голова Ради народних міністрів відправився шукати рештки армії УНР, що під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка здійснювала Зимовий рейд тилами денікінських і радянських військ. Однак договірний механізм було вже заведено. Він рухав справу до логічного завершення, і на його процес українська сторона впливу майже не мала. С. Петлюра, його оточення здавали позицію за позицією й згоджувалися на нові й нові вимоги поляків. Однак іншого виходу вони не бачили.

З початку березня 1920 року переговори, що тривали у Варшаві з грудня 1919 року в режимі суворої секретності, значно пожвавішали, хоча загалом виявилися надзвичайно складними й виснажливими. Українці, зокрема, певний час не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією і залізницями та призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств. Проте слабкість, по суті — безнадійність становища С. Петлюри на переговорах зумовили нові поступки української сторони, якій Ю. Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

* * *

Здійснені українською дипломатією кроки (численні контакти, переговори) торували шлях до укладення широкомасштабної таємної угоди, підсумкового документа, що ввійшов в історію під назвою Варшавського договору[39]. В концентрованому вигляді заключна фаза підготовки важливого акту віддзеркалюється у виступі А. Лівицького на нараді ЦК УСДРП у Вінниці 18 травня 1920 року: «Я мусів підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Камянець, то там не було більшости Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали — негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Камянці, що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловилася за необхідність підписання договору.

Поляки домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодились на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа — давня, вона виникла підчас одної моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціялісти (Польська Партія Соціялістична) та деякі ліві групи. А більшість сойму, як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти "української авантюри". Вони бояться Самостійної України більше, ніж Совітської Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського лібералa і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за поспіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці — Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків яку-будь допомогу без підписання військової конвенції»[40].

Крім того, що польське керівництво намагалося забезпечити за український рахунок власні національні інтереси, воно виступало знаряддям країн Заходу, які робили все, щоб Польща стала «необхідною перепоною між російським більшовизмом — на весь час його існування — і всією Європою»[41]. С. Петлюра при зустрічі з І. Мазепою заявив: «Наш договір з поляками підписаний при активній допомозі Франції»[42].

Слід відзначити, що Ю. Пілсудський укладав Варшавський договір незважаючи на опозицію в Сеймі (фактично його політика ніколи повністю й не підтримувалася Сеймом), що загалом було досить ризикованим кроком: він ставив саме існування польської держави на українську карту, бо вважав Україну ключем до балансу сил у Східній Європі. Радянську Росію, на його думку, неможливо було перемогти без українського союзника та без створення в наступному української держави—буфера. З цього погляду С. Петлюра та його найближче оточення розглядалися Ю. Пілсудським як єдина політична сила, з якою можна мати справу в Україні. Для останнього Варшавська угода могла означати спробу приглушити негативні емоції від зовсім недавніх воєнних акцій щодо західних українців і відкрити нову, позитивнішу фазу в польсько-українських відносинах: як продовження політики, коріння якої проросло ще в Гадячі 1658 року.

Відносини між Українською Народною Республікою і Польщею після підписання квітневих угод 1920 року І. Мазепа називає польсько-українським союзом. Такою, власне, є назва більшої частини третьої книги «Україна в огні й бурі революції». Такою є її головна ідея. Однак ставлення до Варшавського договору і його наслідків у І. Мазепи неоднозначне. Хоча доволі делікатно, він все ж прагне підійти до його оцінки і з об'єктивного боку (глухий кут, в якому опинились українські керівники на чолі з С. Петлюрою), і з суб'єктивного (конкретні кроки лідерів, того ж таки С. Петлюри, які не в усьому були бездоганними).

Уважно зважуючи всі обставини, що дуже несприятливо склалися для УНР, тогочасний голова уряду доходить висновку: «Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовір'ям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 року стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході — Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли»[43].

Психологічно були підготовлені до територіальних поступок («визнання за дорогу ціну») й С. Петлюра, й А. Лівицький[44]. Обидва вважали союз з поляками тимчасовим, тактичним, антимосковським[45].

Серед положень підписаного договору особливу вагу мали такі:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. і Р. П. П. встановлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід Здовбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Припяттю, а потім Припяттю до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частин Кремянецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має наступити точніше порозуміння.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціяльною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним»[46].

Звертають на себе увагу й моменти, пов'язані з формальними аспектами й порядком функціонування договору:

«8. Умова ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею в цілості чи почасти інакше, як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контрактуючими сторонами.

Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний»[47].

Згідно з військовою конвенцією від 24 квітня 1920 року, «в разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і головного командування українських військ під загальним керуванням начальної команди польських військ»[48]. Усі залізниці України надавались у розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи тощо мав постачати для польського війська український уряд.

Отже, Українська армія мала наступати на Україну разом з польським військом під загальним командуванням поляків. Поляки брали участь в операціях до Дніпра, тобто в межах тільки Правобережної України, яку вони юридично вважали своєю в межах 1772 року. І тепер нібито повинні були визнати цю територію частиною України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувалися допомагати українцям[49].

Чимало політичних діячів були впевнені: подібного роду доленосний акт не міг впроваджуватись у життя волею однієї дипломатичної місії, а мав бути затверджений урядом. Зокрема,

було порушено закон від 28 січня 1919 року, згідно з яким Директорія не мала права йти на домовленості з іншими державами, котрі б зачіпили, змінювали територіальні межі України, накладали на народ обов'язки перед іншими країнами.

Детальний аналіз квітневого договору й військової конвенції з Польщею здійснив С. Шелухин, дійшовши цілком визначених загальних негативних висновків. За висхідний момент аналізу відомий правник обрав територіальний принцип — неодмінний елемент державності і настільки ж важливий чинник — народонаселення. «Петлюра, — резюмує вчений, — визнає за Польщею право на українську територію в межах 1772 р. до Дніпра, без Києва і частини Подільської губернії. З цієї території, української і заселеної масивом українського народу з малюсенькою домішкою польських поміщиків та їх слуг, Польща уступає чи зобов'язується від себе уступити головному отаманові Петлюрі та його товариству од означеної… східної польської межі землю приблизно в 2 губернії… Україна по договору 21 квітня 1920 р. — це Київська та частина Подільської з шматочком Волинської губ. …Петлюра віддав полякам 162 000 км^2 землі з 11 000 000 населення…»[50]. (Невідомо на якій підставі, але з явним бажанням хоч трішечки згладити враження від масштабів запроданства, С. Литвин називає інші цифри — відповідно 140 000 км^2 і 8 млн чоловік[51].)

З особливим обуренням сприймав С. Шелухин легітимізацію з допомогою військової конвенції військового походу в Україну. Він також не міг не констатувати з глибоким сумом інших принизливих наслідків союзу з Ю. Пілсудським: формально-обмеженого визнання УНР, нерівноправного характеру задоволення національно-культурних потреб українського населення, окремих прав польських поміщиків щодо аграрної реформи в Україні. «Весь договір, обох сторін, що творили його, — наголошував С. Шелухин, — трактує український народ тільки за об'єкт, яким поляки і нібито уповноважений з боку УНР по своїй уподобі,.. виключно в польських інтересах розпоряджали самодержавно… не оглядаючись ні на що. Цей договір продиктований неповагою до української нації, він добре топче українське ім'я, і честь, і гідність. Коли б змовці проти української нації взялися творити такий акт, то нічого більшого проти її прав, свободи, незалежності, розвитку й існування і взагалі проти неї вони придумати не могли. Ні один ворог української нації не

зміг би зробити більше того, що зробили ті люди, які виступали по цьому договору від імені українського народу»[52].

Погоджуючись із принциповими правничими оцінками документів, М. Шаповал не може утриматися, щоб не додати до них власні зауваження.

Розглядаючи перший пункт договору (про права української сторони), М. Шаповал пише, наскільки він є «крутійський і скандальний: визнається Директорія на чолі з Петлюрою, а коли б Петлюру було звільнено або він умер, то чи визнається Директорія? Ясно, що тут проведено те, про що Левицький писав Петлюрі 28 листопада 1919 р. і що Мазепа провів у формі постанов „14 лютого" — Директорія лише в особі Петлюри. Не сама конкретна Україна, як народ, визнається незалежною, а лише *право* на незалежність»[53].

Другим пунктом від України на користь Польщі «відчикрижувалася» більша частина Волині.

Третім пунктом за Україною визнавались її ж... власні території і т. ін.[54]

М. Шаповал звертає увагу на те, що договори з поляками готувалися в глибокій таємниці — «нишком», а про існування дипломатичних актів «ніхто не знав, опріч кількох змовщиків»[55].

Певний інтерес становить і така деталь. З першої особистої зустрічі з Ю. Пілсудським (16 травня 1920 р.) І. Мазепа виніс думку, що з таким поміркованим політиком, який справляв цілком непогане враження, можна було домовитись і на значно почесніших для українців умовах[56].

Навіть В. Іванис, безперечний прибічник С. Петлюри, більше — його явний апологет, не може втриматися від того, щоб не визнати: «Згідно цього договору (Варшавського. — *В. С.*) відступлено Польщі більші, ніж дозволялося, частини території України, а найголовніше, що згідно з цим договором похід на Україну мав відбутися з участю польської армії. У той час усі соціалістичні українські партії були проти закликання будь-яких чужоземних сил. Ці ж партії психологічно опанували українське селянство. Не рахуватися з такими настроями було небезпечно»[57].

Здаючи свої позиції, українська сторона підігрувала федеративним планам Ю. Пілсудського, що були дивною комбінацією прагматизму (імперіалізму) і романтизму. Україна, згідно задумів польського вождя, разом з Литвою та Білоруссю мала стати

складовою нової Речі Посполитої, організаційним і визначальним (панівним) ядром якої неодмінно мав бути польський державний компонент.

Укладення Варшавського договору мало низку негативних наслідків. Серед них І. Мазепа називає руйнування єдиного українського табору, дедалі більший відхід галичан від наддніпрянців, навіть галицьких соціалістів від УСДРП. «...Коли був підписаний Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, стали казати, що дальша боротьба з большевиками безвиглядна і що, мовляв, режим польський у Галичині далеко гірший, ніж режим на Наддніпрянській Україні під совітською владою.

Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині»[58].

Одним з дуже прикрих проявів зазначеної тенденції І. Мазепа вважає залишення Херсонською дивізією (вона складалася переважно з галичан і була чи не найбоєздатнішою з українських частин) наприкінці серпня 1920 року фронту й перехід у Чехословаччину, де вона була інтернована[59].

Але С. Петлюра, схоже, на подібні обставини не надто зважав, бо волів бачити Україну хай до краю обрізаною і підлеглою Польщі, ніж радянською. До сказаного слід додати й міркування В. Вериги, який не раз наголошував на принципово сепаратистській політиці С. Петлюри, яка мала вияв, зокрема, у відрядженні кількох дипломатичних місій до Польщі без порозуміння з проводом ЗУНР, починаючи з січня 1919 року. Дослідник робить висновок, що незрозумілою «є політика урядових кіл, близьких до Петлюри, які відмовилися піти на невеличкий компроміс із Президентом Є. Петрушевичем у справі реорганізації Директорії й уряду УНР в жовтні 1919 року, але погодилися на повну капітуляцію перед Польщею за визнання карликової УНР на чолі з С. Петлюрою»[60].

Сукупність наведених аргументів дозволяє врешті-решт дати підсумкову оцінку Варшавському договору, зробити загальний висновок, що такий крок не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром, особливо С. Петлюрою.

Однак у сучасних публікаціях присутня й інша логіка, прибічники якої схильні виправдовувати Варшавський договір і навіть висловлювати захоплені сентенції на адресу його творців.

Не один раз це намагався публічно демонструвати С. Литвин. Хоч як не дивно, однак угода коштом Західної України цілком органічно вписується в «соборницький чин Симона Петлюри»[61], в якому Голова Директорії виступає як видатний дипломат і міжнародний діяч європейського масштабу[62].

Прикметно, що основні аргументи для виправдання лінії останнього (цьому надається велика увага — чимало сторінок монографії)[63] взято з творів самого С. Петлюри, зокрема — листування, де той намагається переконати багатьох прибічників (частина з них була шокована змістом документа і просила пояснень) у тому, що іншого виходу не існувало. При цьому С. Петлюра не замовчує й очевидних вад Варшавського договору, в тому числі й поступок, що, за його словами, мали вимушений характер[64]. А що ж іще мав писати С. Петлюра?!

Він постійно намагався доводити, що краще мати Україну без західних земель і мільйонів українців, що там мешкають, аніж допустити, щоб республіка стала радянською. В одному зі своїх останніх листів він вкотре наполягав: «Україна як держава — буде. Думаю я, що шлях до Української державності стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли українська державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика — це мрії; нереальні комбінації, що приведуть до того, що ніякої України не буде»[65]. Повністю виправдовуючи подібну логіку, С. Литвин всіх тих, хто зважається на критичну оцінку Варшавського договору — С. Шелухина, Ю. Тютюнника, М. Шаповала, іменує не більше, як «прикрозвісними опонентами С. Петлюри»[66]. «Дістається» й тим сучасним авторам, які «продовжують ставити під сумнів значення угоди» й від В. Сергійчука[67].

В унісон з С. Литвиним і В. Сергійчуком Б. Дорошенко-Товмацький також вважає, що «важко переоцінити значення державно-політичних переговорів С. Петлюри з польським керівництвом і в цілому їх, безумовно, позитивний результат»[68].

Дещо врівноваженішу, діалектичнішу позицію щодо предмета дискусії зайняв О. Калакура[69], а Р. Симоненко та Д. Табачник

однозначно негативно оцінюють Варшавський договір[70], додаючи нових аргументів у дискусію навколо імені С. Петлюри, що триває, і, схоже, має тенденцію до загострення.

Суперечливими виглядають міркування щодо договору Т. Зарецької. Вона вражається, з одного боку, мужністю С. Петлюри, який зміг величезними зусиллями над собою приборкати соборницькі почуття, що мало хто навіть з його оточення міг зрозуміти[71]. З іншого боку, увага акцентується на втіленні в документі непересічних особистих якостей, дипломатичного хисту маршала Другої Речі Посполитої Ю. Пілсудського, його ближчого оточення, яких не зупинили ані внутрішня опозиція планам щодо України, ані негативне ставлення до них з боку Великобританії, Франції, Чехословаччини, Румунії[72]. Зрештою, не вдається уникнути асиметрії у висновку: «Зміст Угоди відображав нерівність сторін, умови диктували поляки»[73].

Наводячи авторитетні свідчення, покликані додатково переконати у необхідності позитивної кваліфікації польсько-українського союзу, Т. Зарецька не помічає, що з них часом можна вивести і не такі вже однозначні міркування. Скажімо, це стосується слів Г. Юзефовського: «Якби не Пілсудський, не дійшло б до польсько-української єдності, не дійшло б також, якби не Петлюра. В тодішніх обставинах саме вони змогли видобути на світ польсько-українське “ми”»[74]. Адже саме собою виникає питання про міру суб’єктивізму у прийнятті надзвичайно відповідальних рішень, що зумовлювали величезні випробування для мільйонів і мільйонів людей: і українців, і поляків, а також для росіян.

Однак більше за будь-які найлогічніші обґрунтування й розмірковування, зрештою, важить суспільна практика, в горнилі якої перевіряються політичні розрахунки, проекти, справджується чи спростовується вірність стратегії, тактики, здійснюваних кроків.

Спільний українсько-польський виступ вочевидь із самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився «персональним союзом» двох глав держави — С. Петлюри і Ю. Пілсудського — і спирався на їхні особисті відносини й домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого (С. Петлюра був одним з діячів УСДРП, а Ю. Пілсудський — лідером польських

соціалістів) та недовіри до Росії (обидва вважали російський імперіалізм головною загрозою відповідно Україні й Польщі).

С. Петлюра і Ю. Пілсудський, навіть якщо й з тактичних міркувань, спромоглися відкинути нашарування складного історичного минулого і, всупереч національним менталітетам та уявленням обох народів один про одного, знайшли в собі мужність укласти військово-політичний союз. Головний отаман у листі до генерала В. Сальського пояснював, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і має прагнути до співпраці з Польщею як до необхідного етапу політичного розвитку[75].

Разом з тим, обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники (С. Петлюра і Ю. Пілсудський), здається, не надто довіряли навіть один одному. Принаймні Ю. Пілсудський, всупереч військовій конвенції, по суті чинив спротив будівництву скільки-небудь потужної уенерівської армії.

І С. Петлюра, і Ю. Пілсудський зустрілися з потужною опозицією своїм планам усередині власних країн. Століття непорозумінь, конфронтації й конфлікти між двома націями далися взнаки. Польські праві (передусім «народові демократи») й партії центристської орієнтації, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що «проукраїнська» політика Ю. Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками в боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали різко проти підтримки української незалежності в будь-якій її формі[76]. Польські соціалісти, хоча і воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв'язання військових дій проти радянської Росії і виступали за мирні переговори[77]. Така позиція польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Ю. Пілсудського, а його східна «федераційна» програма так ніколи й не була розроблена в деталях.

Однак механізм війни за допомогою польсько-української угоди було запущено, і він почав працювати.

Згідно з наказом Ю. Пілсудського, підготовка до операції розпочалася задовго до підписання договору[78]. За спогадами

шефа польського генерального штабу Станіслава Шептицького (рідного брата Андрея Шептицького), розробка військового плану дій в Україні була суворо таємною. Вона була розроблена під особистим керівництвом Головного вождя за участю двох генералів: Ю. Стахевича, Б. Вєняви-Длугошовського та ад'ютанта С. Радзівілла[79]. Вже на 17 квітня 1920 року сили для наступу в Україну було приведено у бойову готовність, хоча певні перегрупування тривали до 24 квітня. Згідно з планом передбачались прориви одночасно на трьох напрямах — Бердичівському, Житомирському й Рогачівському[80].

У кампанії було задіяно понад 50 тис. польських вояків і близько 20 тис. — українських. Разом із поляками мали наступати українські військові підрозділи: Київська, Волинська, Запорізька дивізії, Залізна дивізія під командуванням О. Удовиченка, Полк кавалерії, Галицька бригада та інші.

Хоча план військової операції територіально обмежувався Правобережною Україною, глибинна політична стратегія була, безперечно, значно масштабнішою. Знищення радянської влади в Україні, відновлення УНР завдало б серйозного удару й по РСФРР, більшовицькій системі в цілому. Це призвело б до втрати більшовиками важливого промислового й сировинного району, джерел поповнення армії людськими ресурсами, до утворення плацдарму для реалізації подальших антикомуністичних планів.

Звичайно, зі скрутних для українців обставин намагалася сповна скористатись польська вояччина (безумовно, передусім для власної вигоди). Загальна міжнародна ситуація, здавалося, також давала підстави для оптимістичних висновків про вибір стратегічного удару по Україні. Правий фланг забезпечувався боярською Румунією, яка цілком залежала від Антанти. Остання відкрито демонструвала зацікавленість у провокуванні конфлікту з радянською владою, активно озброюючи армію барона Врангеля, підштовхуючи рештки білогвардійців до рішучого наступу проти більшовизму з півдня України. Виникали реальні перспективи створення єдиного антирадянського фронту. До того ж і С. Петлюра запевняв союзників у тому, що з першими ударами по Червоній армії в її запіллі неодмінно розпочнеться могутній повстанський рух — закономірна народна реакція на більшовицьку політику «воєнного комунізму».

Було б невиправданим скидати з рахунка й ту обставину, що керівні кола Польщі розцінювали ситуацію як сприятливу для здійснення своїх давніх планів щодо розширення меж держави до кордонів 1772 року, закріплення прав на Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь. «Поляки ґрунтовно готовилися до походу на Україну, — зауважував Ю. Тютюнник. — Їм навіть серед білого дня ввижалися кордони 1772 року, велика Польща „від моря до моря та аж до Дніпра"»[81]. Власне, це вони й не дуже приховували, хоч акценти, як заведено в дипломатичних іграх, розставляли по-іншому.

25 квітня 1920 року на основі укладеного Варшавського договору розпочалася «Виправа Кийовська» (похід на Київ), яка, привівши до численних жертв і чималих страждань народу України, в завершальному рахунку планованого ефекту не мала, що, звісно, становить предмет окремої розмови, однак не може не враховуватися і при загальній оцінці непростого документа, який значною мірою зумовив військовий процес, дав йому старт.

---

1 *Скворцов-Степанов И. П.* С Красной Армией на панскую Польшу. Впечатления и наблюдения. — М., 1920; *Сергеев Е. Н.* От Двины до Вислы. Очерк операции 4-й армии Западного фронта в июле и первой половине августа 1920 года. — Смоленск, 1923; *Какурин Н. Е., Меликов В. А.* Война с белополяками, 1920 год. — М., 1925; *Суслов П. В.* Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года. — М., 1930.

2 *Супруненко М.* Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. 1918–1920. — К., 1951; *Лихолат А.В.* Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні 1917–1922 рр. — К., 1955; *Рибалка І. К.* Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії. — Х., 1962; *Карпенко О. Ю.* Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. — Л., 1964; *Сливка Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. — К., 1973.

3 *Козельський Б. В.* Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстання). — Х., 1927; *Кулик І.* Провал польського плану в 1920 році. — К., 1940; *Павлович М.* Війна з польськими панами (польсько-шляхетська авантюра). — Х., 1920; *Руднєв В.* Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. — К., 1941; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3 т. — К., 1970. — Т. 3.

4 Див.: *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920). — М., 1966. — С. 372–394; Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). — К., 1977. — С. 473–491; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. — К., 1977. — С. 318–326.

5 *Зуев Ф.* Международный империализм: Организатор нападения панской Польши на советскую Россию. — М., 1954; *Кузьмин Н. Ф.* Крушение последнего похода Антанты. — М., 1958; История гражданской войны в СССР. — Т. 5: Конец иностранной военной интервен-

ции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (февраль 1920 — октябрь 1920). — М., 1960. — 443 с.

[6] *Kutrzeba T.* Wyprawa Kijowska 1920 roku. — Warszawa, 1937; *Wandycz Piotr.* Z zagadnien wspólpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920 // Zeszyty Historyczne. — 1967. — N 9. — S. 3–24; *Wandycz P. S.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. Cambridge Mass., — Harvard, 1969; *Dziewanowski M. K.* Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918–1922. — Stanford, 1969; *Lukomski G.* Walka Rzeczypospolitej o kresy pólnocno-wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne. — Poznań, 1994; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. — Warszawa, 1997; *Torzecki R.* Federacja czy wspólna obrona niezależności. Pilsudski I Petlura w latach 1919–1923 // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, 1996, N 3. — S. 73–79; *Serczyk W.* Perspektywy sojuszu polsko-ukraińskiego na tle sytyacji Europy Srodkowo-Wschodniej (1918–1921) // Ibid. — S. 80–87; *Klimecki M.* Wojnaczy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — S. 43–96; *Karpus Z.* Formowanie oddzialow ukraińskich w Polsce w latach 1919–1920 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Torun, 1997. — S. 235–246; *Wrzosek M.* Militarne szanse sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1919–1920 i ich zaprzepaszczenie // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, 1996. — N 3. — S. 136–149; *Suleja W.* Pilsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — S. 113–129; *Palij M.* The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Toronto, 1995.

[7] Див.: *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920. — Філадельфія, 1967. — С. 369–374; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1917–1923 рр. У двох т.: Т. 2. — Львів, 1998. — С. 196–208.

[8] Див.: *Срібняк І.* Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1917–1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. — К., 1995. — С. 137–164; *Баран З.* Східна Галичина і українське питання // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — S. 177–189; *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Там само. — С. 81–99; *Литвин М.* Польсько-український військово-політичний діалог 1918–1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // Там само. — С. 247–259; *Красівський О. Я.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998. — 302 с.; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998; — С. 306–310; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 380–386; *Матвієнко В. М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 226–270; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 453–454; *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. — К., 2008. — С. 291–327 та ін.

[9] *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. — Львів, 1997. — 678 с.; *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. — К., 2007. — С. 148–163.

[10] Див., напр.: *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. — К., 2007. — С. 104–126.

[11] *Доценко О.* Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. — Т. 2, кн. 5. — С. 237–283; та ін.

[12] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 2. — С. 170, 173, 175, 185, 189.

[13] Там само.

[14] *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 194–205.

[15] *Петлюра Симон.* Статті, листи, документи. — Т. 2. — Нью-Йорк, 1979. — С. 520.

[16] Там само.

[17] *Савченко В. А.* Симон Петлюра. — Х., 2005. — С. 244.
[18] Там само. — С. 251.
[19] Там само. — С. 248.
[20] Цит. за: *Йосипишин Я.* Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997. — С. 75.
[21] Детальніше див.: *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. — К., 2001. — С. 346–352.
[22] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1964. — Т. 1. — С. 234.
[23] *Мазепа І.* Зазнач. праця. — С. 103.
[24] Див.: *Литвин С.* Зазнач. праця. — С. 351.
[25] *Петлюра Симон.* Статті, листи, документи… — Т. 2. — С. 358.
[26] Див.: *Литвин С.* Зазнач. праця. — С. 351–352.
[27] *Петлюра Симон.* Статті, листи, документи. — К., 1999. — Т. 3. — С. 140.
[28] Там само. — С. 132–135.
[29] *Литвин С.* Зазнач. праця. — С. 353.
[30] Див.: *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 193–197.
[31] Там само. — С. 168–169.
[32] *Шаповал М.* Зазнач. праця. — С. 169.
[33] Там само. — С. 170.
[34] *Мазепа І.* Зазнач. праця. — С. 193.
[35] Там само.
[36] Там само. — С. 196.
[37] Там само. — С. 197.
[38] Там само. — С. 197.
[39] Див.: *Шаповал М.* Зазнач. праця. — С. 176; *Симоненко Р. Г., Табачник Д. В.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX — початок XX ст. Нариси. — К., 2007. — С. 668, 672 та ін.
[40] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 3. — Прага, 1942. — С. 27–28.
[41] *Черчилль У.* Мировой кризис. — М.–Л., 1932. — С. 176.
[42] *Мазепа І.* Зазнач. праця. — С. 27.
[43] Там само. — С. 5.
[44] Там само. — С. 11–14.
[45] Там само. — С. 19–20.
[46] Там само. — С. 8–9.
[47] Там само. — С. 9.
[48] Там само. — С. 10.
[49] Там само.
[50] *Шелухин С.* Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага, 1926. — С. 14.
[51] *Литвин С.* Соборницький чин Симона Петлюри // Пам'ять століть. — 1999. — № 3. — С. 58.
[52] *Шелухин С.* Зазнач. праця. — С. 15.
[53] *Шаповал М.* Зазнач. праця. — С. 175.
[54] Там само. — С. 175–176.
[55] Там само. — С. 176.
[56] Див: *Мазепа І.* Зазнач. праця. — С. 24.

[57] *Іванис В.* Симон Петлюра — президент України. 1879–1926. — Торонто, 1952. — С. 128–129.
[58] *Мазепа І.* Зазнач. праця. — С. 48.
[59] *Іванис В.* Зазнач. праця. — С. 48.
[60] *Верига В.* Зазнач. праця. — Т. 2. — С. 202.
[61] *Литвин С.* Зазнач. праця. — С. 51–64.
[62] *Він же.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана.– С. 341.
[63] Там само. — С. 343–368.
[64] Див.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Т. 2. — С. 390, 517; — Т. 3. — С. 519, 532, 534–535.
[65] *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. — Т. 1. — С. 453.
[66] *Литвин С.* Зазнач. праця. — С. 345.
[67] *Сергійчук В. І.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. — К., 2002. — С. 545–547.
[68] *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005. — С. 480.
[69] *Калакура О.* Зазнач. праця. — С. 153.
[70] *Симоненко Р. Г., Табачник Д. В.* Зазнач. праця. — С. 668–685.
[71] *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. — С. 107–108.
[72] Там само. — С. 108, 109.
[73] Там само. — С. 106.
[74] Там само. — С. 111.
[75] *Петлюра Симон.* Статті, листи, документи. — Т. 1. — С. 263–264.
[76] Див.: *Pavliuk Olexandr.* Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918–1919 // Journal of Ukrainian Studies. — Vol. 23, 1998. — N 1.
[77] *Wandycz Piotr S.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. — P. 190, 196.
[78] Див.: *Симоненко Р. Г., Табачник Д. В.* Зазнач. праця. — С. 680.
[79] *Potocki R.* Idea restityciji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). — Lublin, 1999. — S. 69.
[80] *Какурин Н., Берендс К.* Киевская операция поляков 1920 года. — М.–Пг., 1920. — С. 16–21.
[81] *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. — С. 12.